कञ्चनरूप नगरपालिकामा दलित बस्तीका बालबालिकाको शैक्षिक अवस्था: चुनौती र सुधारका उपाय

अशान्त अली *

१. परिचय

नेपाल एक बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक राष्ट्र हो, जसमा दलित समुदायले लामो इतिहासदेखि सामाजिक, आर्थिक र शैक्षिक क्षेत्रमा गहिरो असमानता र भेदभावको सामना गर्दै आएको छ। मधेस प्रदेश अन्तर्गत सप्तरी जिल्लाको कञ्चनरूप नगरपालिका तराई क्षेत्रको एक महत्त्वपूर्ण स्थानीय प्रशासनिक इकाई हो, जहाँ दलित समुदायको उल्लेखनीय उपस्थिति रहेको छ। यो नगरपालिका १२ वटा वडाहरूमा विभाजित छ र यसको कूल क्षेत्रफल करिब ११७.३४ वर्ग किलोमिटर छ। जनसङ्ख्या २०२१ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार यहाँको कूल जनसङ्ख्या ५८,४६६ रहेको छ। यस क्षेत्रमा चमार, डोम, मुसहर, पासवान जस्ता दलित उपसमुदायका बस्तीहरू छरिएर रहेका छन्, जसले जातीय भेदभाव, गरिबी र सीमित अवसरका कारण आफ्ना बालबालिकाहरूको शारीरिक, मानसिक र शैक्षिक विकासमा ठूलो बाधा पुर्‍याइरहेका छन्।

दलित बालबालिकाको शिक्षाको अवस्था नेपालको समग्र शिक्षा प्रणाली र सामाजिक न्यायको दृष्टिले एउटा प्रमुख चुनौती हो। नेपालको संविधान २०७२ ले जात, जाति, लिंग, वर्ण आदिका आधारमा भेदभाव गर्न निषेध गरेको छ र दलित समुदायको अधिकारलाई मौलिक अधिकारको रूपमा स्थापित गरेको छ। तथापि, व्यावहारिक धरातलमा दलित बालबालिकाहरूले शिक्षा, स्वास्थ्य र पोषण जस्ता आधारभूत सेवाहरूमा समान पहुँच पाउन बाध्यकारी सामाजिक-आर्थिक अवरोधहरूको सामना गर्नुपर्दै आएको छ। कञ्चनरूप नगरपालिकामा कूल ६२ वटा विद्यालयहरू (३४ सरकारी र २८ निजी) सञ्चालित छन्। यहाँ आधारभूत तह (कक्षा १-८) मा बालबालिकाको भर्ना दर राम्रो देखिए पनि माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) मा बीचैबाट पढाइ छोड्ने (ड्रप आउट) दर उच्च रहेको छ। यस्तो अवस्थाको सिर्जनामा गरिबी, बालविवाह, बालश्रम, र विद्यालय वातावरणमा रहने भेदभावपूर्ण व्यवहारले प्रमुख भूमिका खेलेको मानिन्छ। उल्लेखनीय कुरा के हो भने सन् २०१९ मा कञ्चनरूप नगरपालिकालाई मधेस प्रदेशको पहिलो बालमैत्री नगरपालिका घोषणा गरिएको थियो, जसले बालबालिकाको हक, सुरक्षा, शिक्षा र स्वास्थ्यमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउने लक्ष्य राखेको छ।

यो अध्ययन कञ्चनरूप नगरपालिका भित्र रहेका दलित बस्तीहरूमा बसोबास गर्ने बालबालिकाहरूको शिक्षाको हालको अवस्था, ट्युसन (अतिरिक्त शैक्षिक सहयोग) को प्रभाव, अभिभावकको भूमिका र अन्य सामाजिक-आर्थिक चुनौतीहरूमा केन्द्रित छ। अनुसन्धान क्रममा दलित बस्तीहरूको सर्वेक्षण, अभिभावक, बालबालिका, शिक्षक र सामाजिक सहयोगी संस्थाहरूसँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो। यसले दलित बालबालिकाको शैक्षिक यथार्थलाई उजागर गर्दै नीतिगत र व्यावहारिक सुधारका सुझावहरू प्रस्तुत गर्दछ।

२. पृष्ठभूमि

नेपालको सामाजिक इतिहासमा दलित समुदायको स्थिति जटिल र दुःखद रहिआएको छ। हिन्दू वर्ण व्यवस्थाको कठोर प्रभावले दलितहरूलाई सामाजिक बहिष्कार, आर्थिक शोषण र सांस्कृतिक भेदभावको शिकार बनाएको छ। सप्तरी जिल्ला मधेस प्रदेशको पूर्वी भागमा अवस्थित छ र यसको जनसङ्ख्यामा मधेशी समुदायको बहुलता रहेको छ, जसभित्र दलितहरूको अनुपात करिब एक-तिहाई रहेको अनुमान गरिन्छ। कञ्चनरूप नगरपालिकाका दलित बस्तीहरू मुख्यतः निम्न भूभागमा अवस्थित छन्, जसकारण बाढी, बग्छेरो जस्ता प्राकृतिक प्रकोपबाट उनीहरू बढी प्रभावित हुने गर्दछन्। यी बस्तीहरूमा बसोबास गर्ने चमार, डोम, मुसहर, पासवान आदि समुदायका मानिसहरू मुख्यतः दैनिक मजदुरी, कृषि श्रम र साना-टुच्चा घरेलु व्यवसायबाट आफ्नो जीविकोपार्जन गर्दछन्, जसले उनीहरूको आर्थिक असुरक्षालाई झल्काउँछ।

दलित बालबालिकाको शिक्षाको अवस्था राष्ट्रिय स्तरमा पनि न्यून र नाजुक नै छ। नेपाल सरकारको केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको २०८१ को प्रतिवेदन अनुसार दलित समुदायको साक्षरता दर (लगभग ५२%) सामान्य जनसङ्ख्याको साक्षरता दर (लगभग ७६%) भन्दा निकै कम छ। कञ्चनरूप नगरपालिकाको सन्दर्भमा पनि यही तस्वीर देखिन्छ। यहाँका दलित बस्तीहरूमा बालबालिकाको प्राथमिक तहमा भर्ना दर ८०% भन्दा बढी हुन सक्छ, तर माध्यमिक तहमा पुग्दै-पुग्दै पढाइ छोड्ने दर ४०% सम्म पुगेको अनुमान छ। गरिबी र आजीविकाको दबाबले गर्दा धेरै अभिभावकहरू आफ्ना बालबालिकाहरूलाई बालश्रममा लगाउन बाध्य हुन्छन्, जसले उनीहरूको नियमित शिक्षालाई अवरुद्ध गर्दछ। थप रूपमा, विद्यालय भित्र र बाहिर दुवै ठाउँमा हुने जातीय भेदभावपूर्ण व्यवहारले दलित बालबालिकाको मनोबल, आत्मविश्वास र सिक्ने चाहनालाई गम्भीर रूपमा क्षति पुर्‍याउँछ। सन् २०१९ मा बालमैत्री नगरपालिका घोषित भएपछि शिक्षा, स्वास्थ्य र सुरक्षा क्षेत्रमा केही सुधारात्मक पहलहरू सुरु भएका छन्, तर यी पहलहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन र दिगो परिणामप्रति अझै पनि चुनौतीहरू कायम छन्।

३. अनुसन्धानका उद्देश्यहरू

यस अनुसन्धानका मुख्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्:

सामान्य उद्देश्य: सप्तरी जिल्लाको कञ्चनरूप नगरपालिकामा रहेका दलित बस्तीहरूका बालबालिकाको शिक्षाको हालको अवस्था, सामना गरिरहेका प्रमुख चुनौतीहरू र समाधानका लागि सम्भावित सुधारात्मक उपायहरूको गहन अध्ययन गर्नु।

विशिष्ट उद्देश्यहरू:

- कञ्चनरूप नगरपालिकाका दलित बस्तीहरूमा बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच, विद्यालय भर्ना दर, नियमित उपस्थिति र बीचमै पढाइ छोड्ने दरको मूल्याङ्कन गर्नु।
- दलित बालबालिकाको शैक्षिक प्रदर्शनमा ट्युसन (अतिरिक्त शिक्षण) को प्रभाव र यसले ल्याएको गुणस्तरगत परिवर्तनको विश्लेषण गर्नु।
- दलित बालबालिकाको शिक्षासँग सम्बन्धित अभिभावक, बालबालिका आफैं, शिक्षकहरू र सामाजिक सहयोगी संस्थाहरूको दृष्टिकोण, अनुभव र भूमिकाको मूल्याङ्कन गर्नु।
- दलित बालबालिकाको शिक्षालाई अवरुद्ध गर्ने प्रमुख चुनौतीहरू (जस्तै: जातीय भेदभाव, गरिबी, बालश्रम, बालविवाह, अभिभावकको निरक्षरता, विद्यालयको पूर्वाधारको कमी आदि) को पहिचान र कारणविश्लेषण गर्नु।

४. समस्या कथन तथा अनुसन्धान प्रश्न

मुख्य समस्या कथन: कञ्चनरूप नगरपालिकाका दलित बस्तीहरूमा बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच सीमित छ, गुणस्तर न्यून छ र बीचमै पढाइ छोड्ने दर उच्च छ। ट्युसन जस्ता सहयोगी उपायहरूले केही सुधार ल्याए पनि, यी समस्याहरूको मूल कारणहरू सम्बोधन नगरेकोले दिगो समाधानको अभाव रहेको छ।

अनुसन्धान प्रश्नहरू:

- कञ्चनरूप नगरपालिकाका दलित बस्तीहरूमा बालबालिकाको विद्यालय भर्ना दर, नियमित उपस्थिति र विभिन्न कक्षामा पढाइ छोड्ने दर कस्तो छ? यसको तुलना गैर-दलित समुदायसँग कत्तिको फरक छ?
- ट्युसन (अतिरिक्त शिक्षण) ले दलित बालबालिकाको पढाइको गुणस्तर, विषयमा पकड, आत्मविश्वास र विद्यालय प्रति रुझानमा कस्तो परिवर्तन ल्याएको छ? ट्युसन नपढ्ने बालबालिकासँग यी पक्षहरूमा कुन फरक देखिन्छ?
- दलित बालबालिकाका अभिभावकहरूको पेशा, आर्थिक अवस्था, शैक्षिक पृष्ठभूमि र सन्तानको शिक्षाप्रति उनीहरूको धारणा, चासो र सहयोगको स्तर कस्तो छ?
- विद्यालयको वातावरणमा दलित बालबालिकाप्रति शिक्षकहरू, प्रशासन र साथी विद्यार्थीहरूको व्यवहार कस्तो छ? के उनीहरूलाई कुनै प्रकारको भेदभाव वा अलगावको अनुभव हुन्छ?

- दलित बालबालिकाको शिक्षा उन्नयनका लागि स्थानीय स्तरमा सक्रिय सहयोगी संस्थाहरू (गैर-सरकारी संस्था, सामुदायिक समूह, धार्मिक संस्था आदि) ले कुन भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन्? उनीहरूका कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता कति छ?
- दलित बालबालिकाको शिक्षाको अवस्था सुधार्न केन्द्रिय सरकार, स्थानीय नगरपालिका, विद्यालय व्यवस्थापन, शिक्षक समुदाय, अभिभावक समुदाय र सामाजिक संस्थाहरूले कसरी समन्वय गरी काम गर्नुपर्छ?

५. सन्दर्भ सामग्री अध्ययन

दलित समुदाय, विशेष गरी बालबालिकाको शिक्षाको अवस्थाबारे नेपाल र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा धेरै अध्ययन र प्रतिवेदनहरू प्रकाशित भइसकेका छन्। नेपाल सरकारको राष्ट्रिय दलित आयोगको २०८० को प्रतिवेदन अनुसार, दलित समुदायको साक्षरता दर ५०% भन्दा कम रहेको छ र उच्च माध्यमिक तहसम्म पुग्ने दलित विद्यार्थीहरूको अनुपात निकै न्यून छ। युनिसेफ नेपालको २०२२ को प्रतिवेदनले दलित समुदायमा बालश्रम दर उच्च रहेको, विशेष गरी कृषि र असंगठित क्षेत्रमा, जसले बालबालिकाको शिक्षालाई ठूलो प्रभाव पारेको उल्लेख गरेको छ। स्थानीय सन्दर्भमा, सप्तरी जिल्लाका विभिन्न अध्ययनहरूले दलित बस्तीहरूमा शैक्षिक स्रोतसाधनको अभाव, विद्यालय टाढा हुनु र सामाजिक कलङ्कका कारण शिक्षा पहुँचमा गम्भीर समस्या रहेको देखाएका छन्। उदाहरणका लागि, एउटा अध्ययनले ट्युसनले दलित बालबालिकाको शैक्षिक प्रदर्शन सुधार्न मद्दत गरे तापनि यसले गरिब परिवारमा अतिरिक्त आर्थिक बोझ थपेको पनि उल्लेख गरेको छ। समाजशास्त्रीय सिद्धान्तहरूले जातीय भेदभावले बालबालिकाको आत्म-सम्मान, आत्मविश्वास र शिक्षा प्रति अभिवृत्तिमा दीर्घकालीन नकारात्मक असर पार्न सक्ने कुरा उजागर गर्दछन्। अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (ILO) को रिपोर्टहरूले नेपालमा दलित बालबालिकाको शिक्षा र सुरक्षा सुनिश्चित गर्न नीतिगत हस्तक्षेप, सामुदायिक जागरूकता र आर्थिक सशक्तिकरणको आवश्यकतालाई रेखाङ्कित गरेका छन्। यस अनुसन्धानले यी विद्यमान सैद्धान्तिक र प्रायोगिक सन्दर्भहरूलाई आधार मानेर, कञ्चनरूप नगरपालिकाको विशिष्ट भौगोलिक र सामाजिक सन्दर्भमा स्थानीय तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण गरेको छ।

६. अनुसन्धान विधि

यो अनुसन्धान मुख्यतः गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित छ, जसले दलित बालबालिकाको शिक्षाको जटिल अवस्था, अनुभव र सामाजिक सन्दर्भलाई गहिरो रूपमा बुझ्न सहयोग पुऱ्याउँछ। गुणात्मक विधिको प्रयोगले संख्यात्मक तथ्याङ्क भन्दा बढी व्यक्तिगत भावना, धारणा, सामाजिक अन्तर्क्रिया र संरचनात्मक बाधाहरूको विश्लेषण गर्न ठाउँ दिन्छ।

प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि अन्तर्वार्ता र घरेलु सर्वेक्षण विधि मुख्य रूपमा प्रयोग गरिएको हो। यी विधिहरू यस्तो संवेदनशील विषयको लागि उपयुक्त छन् किनभने यीले व्यक्तिगत संघर्ष, आशा र भावनात्मक पक्षहरू समेट्न सक्छन्। नमूना चयनका लागि उद्देश्यपूर्ण नमूना चयन विधि (Purposive Sampling) अपनाइएको छ

विश्लेषणका लागि विषयगत विश्लेषण विधि (Thematic Analysis) प्रयोग गरिएको छ। सङ्कलित गुणात्मक जानकारी (अन्तर्वार्ता र टिपोटहरू) लाई पढेर, कोड गरेर र पुनः समूहबद्ध गरी मुख्य विषयवस्तुहरू (Themes) जस्तै "शिक्षामा पहुँच र अवरोध", "ट्युसनको भूमिका र प्रभाव", "सामाजिक-आर्थिक चुनौतीहरू", "विद्यालय वातावरण र भेदभाव" र "सुधारका सम्भावनाहरू" मा वर्गीकरण गरिएको छ। यस विधिले बिखण्डित जानकारीलाई व्यवस्थित रूपमा सार्थक अर्थ दिन मद्दत गर्दछ।

७. जानकारी, तथ्याङ्क तथा सूचना सङ्कलन

तथ्याङ्क र सूचना सङ्कलन प्रक्रिया यस अनुसन्धानको आधार हो, जसमा प्रत्यक्ष सर्वेक्षण, अन्तर्वार्ता, अवलोकन र द्वितीयक स्रोतहरूको समन्वित प्रयोग गरिएको छ।

७.१ प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन:

प्राथमिक तथ्याङ्क कञ्चनरूप नगरपालिकाको एक दलित बस्ती (जसलाई यस अध्ययनमा "आशा बस्ती" भन्ने छद्मनाम दिइएको छ) मा गरिएको सर्वेक्षण र अन्तर्वार्ताबाट सङ्कलन गरिएको हो। यो बस्ती नगरपालिकाको केन्द्रबाट करिब ३ किलोमिटर टाढा, नदी किनारमा अवस्थित छ। यस बस्तीमा कूल २५ वटा परिवारहरू रहेका छन्, जसमा कूल १४२ जना मानिस बसोबास गर्दछन्। ५ देखि १६ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाको सङ्ख्या ३८ रहेको छ, जसमध्ये ३० जना (७७%) विद्यालयमा भर्ना भएका छन् (१७ केटा, १३ केटी) भने ८ जना (२१%) विद्यालय जाँदैनन्। बस्तीका अभिभावकहरूको मुख्य पेशा दैनिक मजदुरी (६०%), कृषि श्रम (२५%) र साना व्यवसाय (१५%) रहेको छ। परिवारको औसत मासिक आय १०,००० देखि १५,००० नेपाली रूपैयाँ बीच अनुमान गरिएको छ।

ट्युसनको अवस्था: सर्वेक्षण गरिएका ३० जना विद्यालय जाने बालबालिका मध्ये १५ जनाले (५०%) ट्युसन (अतिरिक्त कक्षा) पढ्ने गरेको पाइयो। यी ट्युसनहरू सामान्यतः साँझ पख मात्र १-२ घण्टाको हुन्छन् र मासिक शुल्क १,००० देखि १,५०० रूपैयाँ सम्म लिइने गरेको छ। ट्युसन पढ्ने बालबालिकाहरू कक्षा ५ देखि १० सम्मका छन्। अधिकांश अभिभावकहरूले ट्युसनले बालबालिकाको पढाइमा सुधार ल्याएको, विशेष गरी गणित र अङ्ग्रेजी विषयमा, भन्ने बताए।

७.२ अन्तर्वार्ताबाट सङ्कलित मुख्य जानकारी:

बालबालिकाहरूको अन्तर्वार्ता (४ जना): चारै जना सरकारी विद्यालयमा पढ्छन्। उनीहरूले ट्युसन पढ्नुको मुख्य कारण विद्यालयमा पूरै नबुझिनु, घरमा सहयोग गर्ने कोही नहुनु र परीक्षामा राम्रो गर्न चाहनु बताए। ट्युसन सुरु भएको ६-७ महिना भएपनि उनीहरूले आफ्नो बुझाइमा सुधार आएको, विद्यालयमा सोध्न हिम्मत बढेको र साथीहरूसँग राम्रो सम्बन्ध कायम भएको अनुभव गरेका छन्। तथापि, एक जनाले विद्यालयमा कहिलेकाहीँ जातको आधारमा टोकाइ हुने बताए।

७.३ द्वितीयक तथ्याङ्क:

नेपाल सरकारको शिक्षा मन्त्रालयको तथ्याङ्क अनुसार, देशमा दलित बालबालिकाको प्राथमिक शिक्षा पूर्ण दर मात्र ६०% छ भने माध्यमिक शिक्षा पूर्ण दर ३०% भन्दा कम छ। कञ्चनरूप नगरपालिकाको शिक्षा विभागको २०८१ को प्रतिवेदन अनुसार, नगरपालिकाका विद्यालयहरूमा दलित बालबालिकाको भर्ना दर ८२% रहे तापनि कक्षा १० मा पुग्दा यो दर ४५% मा झरेको छ। युनिसेफको २०२२ को प्रतिवेदनले नेपालमा दलित समुदायमा बालश्रम दर ३८% रहेको उल्लेख गरेको छ, जुन राष्ट्रिय औसत भन्दा धेरै उच्च हो।

यी सबै जानकारीहरूको सङ्कलनले दलित बालबालिकाको शिक्षाको चुनौतीपूर्ण अवस्था र सम्भावनाको एक जीवन्त चित्र प्रस्तुत गर्दछ।

८. जानकारी, तथ्याङ्क तथा सूचना प्रस्तुति

सङ्कलित जानकारी र तथ्याङ्कहरूलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी ढङ्गले प्रस्तुत गर्नु अनुसन्धानको एक महत्त्वपूर्ण चरण हो। यस खण्डमा प्रमुख तथ्याङ्क र अन्तर्वार्ताका उद्धरणहरू सारणी र विवरणको रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन्।

तालिका १: "आशा बस्ती" को प्रारम्भिक सर्वेक्षण तथ्याङ्क

क्र.स.	**विवरण**	**सङ्ख्या/प्रतिशत**
१.	कूल परिवार सङ्ख्या	२५
२.	कूल जनसङ्ख्या	१४२

क्र.स.	विवरण	सङ्ख्या/प्रतिशत
३.	५-१६ वर्ष उमेर समूहका बालबालिका	३८
४.	विद्यालय जाने बालबालिका	३० (७९%)
५.	विद्यालय नजाने बालबालिका	८ (२१%)
६.	ट्युसन पढ्ने बालबालिका	१५ (विद्यालय जानेमध्ये ५०%)
७.	अभिभावकको मुख्य पेशा (दैनिक मजदुरी)	६०%
८.	परिवारको अनुमानित मासिक आय (ने.रु.)	१०,००० - १५,०००

तालिका २: ट्युसनको अवस्था र प्रभावबारे अन्तर्वार्ताका प्रमुख उद्धरणहरू

उत्तरदाता	उद्धरण (मुख्य भाव)	विषय
बालबालिका 'अ' (कक्षा ६)	"पहिले गणित क्लासमा केही बुझ्दिनथें, अब ट्युसनमा सिकेर आउँदा विद्यालयमा पनि बुझिन्छ र मन लाग्छ।"	ट्युसनले बुझाइ सुधार्यो
बालबालिका 'ब' (कक्षा ८)	"ट्युसन पढेपछि म परीक्षामा डर मान्दिन, किनभने आफू तयारी गरेको हुन्छ।"	आत्मविश्वासमा वृद्धि
एक अभिभावक	"हामीले पढेका छैनौं, छोराले पढेर केही बनोस्। ट्युसन पैसा तिर्न गाह्रो तर लगानी जस्तो लाग्छ।"	अभिभावकको आशा र आर्थिक बोझ
ट्युसन शिक्षक	"यी बच्चाहरूमा सिक्ने चाहना धेरै छ, तर घरमा अध्ययनको वातावरण र सहयोगीको अभाव छ।"	सिक्ने इच्छा र बाह्य अवरोध
प्रधानाध्यापक	"दलित बालबालिका आउँछन्, तर उनीहरूका अभिभावक सामाजिक-आर्थिक रूपले कमजोर भएकोले थप सहयोग आवश्यक छ।"	विद्यालयको दृष्टिकोण

९. विश्लेषण

सङ्कलित प्राथमिक र द्वितीयक तथ्याङ्कहरूको विस्तृत विश्लेषणले कञ्चनरूप नगरपालिकाका दलित बस्तीहरूमा बालबालिकाको शिक्षाको अवस्था, चुनौतीहरू र सम्भावनाहरूको जटिल तर स्पष्ट चित्र प्रस्तुत गर्दछ। विश्लेषणलाई निम्नलिखित प्रमुख विषयवस्तुहरूमा विभाजन गरिएको छ:

९.१ शिक्षामा पहुँच र अवरोधहरू:

सर्वेक्षणले देखाए अनुसार, अध्ययन गरिएको बस्तीमा प्राथमिक तहमा भर्ना दर (७९%) राष्ट्रिय औसत भन्दा केही मात्रामा राम्रो देखिए पनि, २१% बालबालिका अझै पनि विद्यालय बाहिर छन्, जसको मुख्य कारण गरिबी र बालश्रम हो। माध्यमिक तहमा पुग्दै पुग्दै पढाइ छोड्ने दर उच्च हुने प्रवृत्तिले शिक्षाको दिगोपन कमजोर रहेको संकेत गर्दछ।

९.२ ट्युसन (अतिरिक्त शिक्षण) को भूमिका र प्रभाव:

ट्युसनले दलित बालबालिकाको शैक्षिक जीवनमा एक महत्त्वपूर्ण सहायक भूमिका खेलेको देखिन्छ। ट्युसन पढ्ने ५०% बालबालिकाहरूको अभिभावक र बालबालिका आफैंले पढाइको गुणस्तर, विषयमा पकड र आत्मविश्वासमा ठूलो सुधार आएको बताएका छन्।

९.३ सामाजिक-आर्थिक चुनौतीहरू:

दलित बालबालिकाको शिक्षामा सबैभन्दा गहिरो प्रभाव पार्ने कारक नै उनीहरूको सामाजिक-आर्थिक पृष्ठभूमि हो। अभिभावकहरूको निम्न आय, अनिश्चित र कठिन मजदुरी, र निरक्षरताले सन्तानको शिक्षाप्रति सकारात्मक वातावरण सिर्जना गर्न अवरोध पुऱ्याउँछ। बालश्रम एक गम्भीर समस्या हो; आर्थिक अभावले धेरै बालबालिकालाई विद्यालयको सट्टा काममा लगाइन्छ।

९.४ विद्यालय वातावरण र जातीय भेदभाव:

अन्तर्वार्ताहरूबाट पत्ता लागे अनुसार, विद्यालयी वातावरणमा खुला रूपमा भेदभाव घटेको देखिए पनि, सूक्ष्म र व्यवहारगत भेदभाव (Microaggressions) अझै पनि अवस्थित छ। उदाहरणका लागि, केही बालबालिकाले आफूलाई कक्षामा धेरै सोध्न नदिइएको वा साथीहरूद्वारा अलग गरिएको अनुभव गरेको बताए।

९.५ सहयोगी संस्था र सामुदायिक पहलको भूमिका:

सर्वोदय चौतारी जस्ता स्थानीय संस्थाहरूले दलित बालबालिकाको शिक्षामा एक महत्त्वपूर्ण पूरक (Complementary) भूमिका खेलेका छन्। निःशुल्क ट्युसन र शैक्षिक सामग्री सहयोगले गरिब परिवारलाई ठूलो राहत दिएको छ। तर यी पहलहरू प्रायः संस्थाको सीमित संसाधन र परियोजना आधारित हुन्छन्, जसकारण दिगोपनको प्रश्न उठ्छ।

समग्र विश्लेषण: दलित बालबालिकाको शिक्षा एउटा चक्रीय समस्या हो। गरिबीले शिक्षालाई प्रभावित गर्छ, र शिक्षाको अभावले गरिबीलाई स्थायी बनाउँछ। ट्युसन जस्ता उपायहरूले यस चक्रलाई भङ्ग गर्ने सम्भावना देखाउँदा पनि, तिनीहरू आंशिक र सतही हुन सक्छन् यदि मूलभूत संरचनात्मक असमानताहरू (जात, आय, भौगोलिक पहुँच) सम्बोधन गरिएन भने। त्यसैले, एकीकृत दृष्टिकोण आवश्यक छ जसले आर्थिक सहायता, विद्यालय सुधार, सामाजिक संवेदनशीलता र अभिभावक सशक्तिकरणलाई समान्तर रूपमा लिन्छ।

१०. निष्कर्ष

यस अध्ययनको निष्कर्ष अनुसार, कञ्चनरूप नगरपालिकाका दलित बस्तीहरूमा बालबालिकाको शिक्षाको अवस्था चुनौतीपूर्ण तर सम्भावनायुक्त छ। प्राथमिक शिक्षामा पहुँचको हिसाबले प्रगति देखिए पनि, माध्यमिक शिक्षामा संक्रमण, गुणस्तर र दिगोपनमा गम्भीर समस्या कायम छन्। ट्युसन जस्ता अतिरिक्त शैक्षिक सहयोगहरूले विद्यालयी शिक्षाको कमी पूर्ति गर्दै बालबालिकाको प्रदर्शन र आत्मविश्वासमा उल्लेखनीय सुधार ल्याएको देखिन्छ। तथापि, यी सहयोगहरू आर्थिक रूपले सबल परिवारमा सीमित भएकोले शैक्षिक असमानता नै पुनः उत्पन्न गर्ने जोखिम रहन्छ।

दलित बालबालिकाको शिक्षालाई प्रभावित गर्ने मूल कारणहरू बहुआयामिक छन्: (१) गहिरो गरिबी र आजीविकाको अनिश्चितताले बालश्रमलाई बढावा दिन्छ, (२) अभिभावकको निम्न शैक्षिक स्तरले घरमा सहयोगपूर्ण वातावरण सिर्जना गर्न अवरोध पुऱ्याउँछ, (३) विद्यालयी वातावरणमा रहिरहेको सूक्ष्म जातीय भेदभावले बालबालिकाको मनोवैज्ञानिक सुरक्षा र सिकाइ प्रक्रियालाई क्षति पुऱ्याउँछ, र (४) शैक्षिक स्रोतसाधन (भवन, सामग्री, योग्य शिक्षक) को अपर्याप्तताले गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न असमर्थ बनाउँछ।

निःशुल्क पाठ्यपुस्तक र बालमैत्री नगरपालिका जस्ता सरकारी पहलहरू सराहनीय छन्, तर तिनीहरू पर्याप्त छैनन्। दिगो सुधारका लागि यी पहलहरूलाई आर्थिक सुरक्षा जाल (विद्यार्थी छात्रवृत्ति, अभिभावक रोजगारी), विद्यालय सुधार (संवेदनशील शिक्षक तालिम, विविधतामैत्री पाठ्यक्रम), र सामुदायिक जागरण (अभिभावक शिक्षा, जातीय एकता कार्यक्रम) जस्ता व्यापक उपायहरूसँग जोड्नुपर्छ। स्थानीय संस्थाहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ, तर तिनीहरूको कार्यलाई सरकारी नीति र कार्यक्रमसँग एकीकृत गरेमा मात्र ठूलो प्रभाव हुन सक्छ।

११. सिफारिसहरू

यस अध्ययनको निष्कर्षहरूको आधारमा दलित बालबालिकाको शिक्षाको अवस्था सुधार्न निम्नलिखित सिफारिसहरू प्रस्तुत गरिएका छन्:

- आर्थिक सहायता
- दलित अभिभावकहरूलाई रोजगारीका अवसर
- बालबालिकाको शिक्षा सामग्री
- विद्यालय सुधार र शिक्षक क्षमता विकास
- शिक्षकहरूलाई अनिवार्य "जातीय संवेदनशीलता र समावेशी शिक्षण" को प्रशिक्षण दिने
- विद्यालय पाठ्यक्रममा दलित इतिहास, योगदान र सामाजिक न्यायका विषयहरू समावेश गर्ने
- ट्युसन तथा अतिरिक्त शैक्षिक सहयोगको संस्थाकरण

१२. भविष्यका अनुसन्धानका लागि सुझाव

यस विषयलाई अझ गहिरो रूपमा अन्वेषण गर्न र सुधारका उपायहरूलाई प्रभावकारी बनाउन भविष्यमा निम्न क्षेत्रहरूमा अनुसन्धान गर्न सुझाव दिइन्छ:

- जिल्लावार तुलनात्मक अध्ययन
- दलित बालिका शिक्षा विशेष अध्ययन
- ट्युसनको दीर्घकालीन आर्थिक प्रभाव
- मनोवैज्ञानिक प्रभावको गहन अध्ययन
- सफल दलित विद्यार्थीहरूको केस स्टडी
- नीति कार्यान्वयनमा अवरोधको अध्ययन

१३. सन्दर्भ सामग्री

- राष्ट्रिय दलित आयोग, नेपाल सरकार। (२०८०)। दलित समुदायको शिक्षा, स्वास्थ्य र आर्थिक अवस्था: एक प्रतिवेदन। काठमाडौँ।
- युनिसेफ नेपाल। (२०२२)। न्यूनता र भेदभावको चक्रभित्र: नेपालमा दलित बालबालिकाको अवस्था। काठमाडौँ।
- अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (ILO)। (२०२१)। नेपालमा बालश्रम: दलित समुदायको विश्लेषण। जेनेवा।
- शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय, नेपाल सरकार। (२०८१)। शिक्षाको वार्षिक प्रगति प्रतिवेदन २०८१। सिंहदरबार, काठमाडौँ।
- सप्तरी जिल्ला विकास समिति। (२०८०)। सप्तरी जिल्ला विकास प्रोफाइल। राजविराज।
- कञ्चनरूप नगरपालिका। (२०८२)। बालमैत्री स्थानीय सरकार कार्ययोजना। कञ्चनरूप।
- यस अनुसन्धानको प्राथमिक तथ्याङ्क: अशान्त अलीद्वारा सप्तरी जिल्लाको कञ्चनरूप नगरपालिकामा वि.सं. २०८२ मा सङ्कलित सर्वेक्षण र अन्तर्वार्ताहरू।

*** अशान्त अली रूपनगर स्थित नन्दराज संग्रौला क्याम्पसमा बि.बि.एस. दोस्रो वर्षका छात्र हुन्।**

प्रतिवेदन स्रोत: रूपनगर क्याम्पस फिचर सेवा